

»Samfundets« og »statens« strafferetspleje

LOVGIVNING OG PRAKSIS I KØBENHAVNSKE
PROSTITUTIONSSAGER I SLUTNINGEN AF DET 17. OG
BEGYNDELSEN AF DET 18. ÅRHUNDREDE*)

AF

HENRIK STEVNSBORG

I. INDLEDNING

Fra de københavnske domstole ved overgangen fra 17. til 18. århundrede er et omfattende – omend ikke fuldt intakt – materiale i behold. Denne artikel er et første forsøg på at udnytte disse retsarkiver til at give et bredere rids af den dagedige strafferetspleje i København. En enkelt sagstype, sager om prostitution, er valgt som ariadnetråd gennem labyrinten. »Labyrinth«, fordi der i hovedstaden op mod det 17. århundredes slutning var udviklet et vidtforgrenet retsvæsen, hvor en lang række domstole, underretter som appeldomstole, eksisterede side om side. Stand og privilegier var kriterium for, hvor hvert enkelt medlem af bysamfundet fandt sit rette værneting. Søværnet, f. eks., havde eksklusiv domskompetence, hvor det gjaldt eget personale; soldater svarede for de militære krigsretter, og kun dér; hoffunktionærer havde deres egen domstol på Københavns Slot (hofretten, også kaldet gårdsretten). På tværs af denne flerstrengede konstruktion fandtes enkelte domstole, hvor sagstype – og ikke personlig status og privilegier – bestemte rettens virkefelt. Blandt andet eksisterede en vandkommission, der var kompetent i sager vedrørende Københavns vandforsyning – i 1687 slået sammen med brandkommis-

*) Denne artikel er blevet til med støtte fra Statens humanistiske Forskningsråd i form af et forskningsrådsstipendium ved Dansk Folkemindesamling i 1979. For råd og dåd ved udarbejdelsen takker jeg Carsten Bregenhøj, John Christensen, Gustav Henningsen og Eske K. Mathiesen.

Forkortelser

DK – Danske Kancelli.
FA – Forsvarets Arkiver (Rigsarkivets 3. afdeling).
LAS – Landsarkivet for Sjælland m. m.
RA – Rigsarkivet.
SA – Københavns Stadsarkiv.

sionen til en brand- og vandkommission. Ligeledes fandtes en særlig søret, sat af skipperlaugets oldermand samt 3 skipper.¹

Adskillige af de københavnske 16- og 1700-tals domstoles historie og forhold er blevet afdækket. Senest er det sket i forbindelse med det sjællandske landsarkivs gennemgribende nyregistrering i 1970'erne af de derværende arkivfonds fra domstole og politimyndigheder i København. De »foreløbige arkivregistraturer«, som fulgte i kølvandet, rummer kortere eller længere administrationshistoriske oversigter som indgang til arkivalierne. Disse oversigter danner udgangspunkt for Harald Jørgensen i hans i 1980 udkomne bog, »Thi kendes for ret«, med undertitlen »Studier i de civile københavnske domstoles historie i perioden ca. 1660 til 1919«. Men forsøg på at tegne et fuldt billede af det københavnske domstolsystem på tærsklen mellem det 17. og 18. århundrede har man endnu ikke set. Dette bunder formentlig til syvende og sidst i, at de efterladte aktstykker og protokoller fra retsinstanserne i tidens løb blev strøet ud over en række forskellige arkiver. Civile domstoles og politimyndigheders arkivalier skal, som sagt, idag findes i Landsarkivet for Sjælland m. m. Materiale fra flåde og hær beror i henholdsvis Rigsarkivet og Forsvarets Arkiver (en særskilt afdeling under Rigsarkivet). Diverse overordnede politimyndigheders samt magistratens domsakter ligger i Københavns Stadsarkiv. Almindeligvis er de civile domstole lettest at gå til. F. eks. betyder kompetenceafgrænsningerne mellem de forskellige krigsretter i København, at selv et helt elementært spørgsmål som at fastslå, hvilke krigsretter, der på et givent tidspunkt har været i funktion, kan volde hovedbrud. To kommandanter, over henholdsvis Kastellet og byen København, udøvede hver deres domsmyndighed, sideløbende med at vekslende regimentschefer var rettergangschef for deres eget regiment, når det var forlagt til København. Tendensen har da også altid været, at det er domstolene inden for den civile sektor, der er blevet taget op. Militæret og søværnet har fået en yderst stedmoderlig behandling. Er misforholdet forståeligt, er det ikke desto mindre en åbenlys urimelighed. København var dengang ét stort fæstningsanlæg med volde og bypørte, ligesom byen var hjemsted for flådens hovedstation, Holmen, med værfter og værksteder. Selv om man ikke kender de eksakte tal, kan det antages, at helt op mod ¼ af hovedstadsbefolkningen har sorteret under militærets og søværnets værning.³

¹ RA DK generalprokurøren 4 b, dokumenter generalprokurørembedet vedkommende 1749-52, brand- og vandkommissionens skrivelse af 23.2.1752. LAS, Københavnske politi- og domsmyndigheder 2, Kbh. 1976, s. 133.

² LAS, anf. arb. 1-4, Kbh. 1975-76. H. Jørgensen, Thi kendes for ret. Studier i de civile københavnske domstoles historie i perioden ca. 1660 til 1919. Kbh. 1980. Jfr. H. Stevnsborg, Københavnske politi- og domsmyndigheder. Fortid og nutid 29. Kbh. 1982, s. 448-56.

³ Folketællinger kender man ikke i København før 1728. På daværende tidspunkt taltes i alt 16.629 personer - mænd, kvinder og børn - som hørende under militæret og søværnet af en befolkning på sammenlagt ca. 54.000 mennesker, jfr. Kjøbenhavns Huse og Indvaanere efter Branden 1728. Udgivet efter samtidige Fortegnelser af Kjøbenhavns Brandforsikring til Minde om Anledningen til dens Oprettelse, Kbh. 1906, s. 39*. Tællingen skal imidlertid kun tages som en retningspil, jfr. P. Thestrup, The Standard of Living in Copenhagen 1730-1800. Some methods of measurement. Kbh. 1971, s. 14-15.

I det følgende er lovgivning og praksis i prostitutionssagerne indfaldsvinkel på de københavnske 16- og 1700-tals jurisdiktioner. Derfor er kun påtaleinstanser og domstole, som enten udtrykkelig lovhjemlet eller efter al rimelighed kan have haft berøring med sådanne sager, medtaget. Selv om det drejer sig om langt de fleste instanser, bliver der altså heller ikke hér tale om noget totalbillede. Men ved lejlighed burde samtlige jurisdiktioners arkiver arbejdes systematisk igennem. Både fordi en sådan gennemgang i sig selv ville have retshistorisk interesse, og også fordi de bevarede akter er kilder til historien om dagligdagen for menigmand, fra hvem vi ellers kun har få og spredte skriftlige vidnesbyrd.⁴

Sagerne om prostitution er valgt, fordi de på den ene side er så begrænsede i antal, at de lader sig behandle manuelt. Samtidig kan de på den anden side tjene som indgang til den problematik, Bruce Lenman og Geoffrey Parker i et projekt omkring kriminalitet i det tidlige, moderne Europa ved det skotske St. Andrews-universitet har karakteriseret som intet mindre end »a judicial revolution«, nemlig overgangen fra straffesagerens behandling under »samfundets« retspleje til »statens« retspleje.⁵ Denne overgang var en lang udvikling, der gik over flere hundrede års Europahistorie, mens samtidig kongemagt og stat – efterhånden den absolutistiske stat (i Danmark fra 1660) – befæstede deres positioner.⁶ Ved startpunktet herskede »samfundets« strafferetspleje. Ved vejs ende havde »statens« sejret. De to typer af strafferetspleje var væsensforskellige.

Ved samfundets retspleje var påtalen som hovedregel et privat anliggende i straffesager, præcis som den var det i borgerlige sager. Udgifterne til en eventuel proces var det op til den private påtaleberettigede selv at afholde. Ved statens retspleje rejstes straffesagerne derimod af et professionelt embedsmandskorps ex officio, og udgifterne blev, om nødvendigt, bekostet af det offentlige.

Under samfundets retspleje behandledes kriminelle spørgsmål *akkusatorisk*. D.v.s. den indstævnedede mødte sine anklagere i fuld offentlighed, og anklager og anklaget var jævnbyrdige, ligestillede parter.⁷ Under statens var forholdet et andet. Her herskede den *inkvisitoriske* procesform, hvor den anklagede fra at være part var blevet et anonymt umyndiggjort objekt for rettens undersøgelser.

⁴ Herom f. eks. E. Ladewig Petersen, *Fra standssamfund til rangssamfund 1500–1700*. Dansk socialhistorie 3, Kbh. 1980, s. 20–25.

⁵ B. Lenman og G. Parker, *The State, the Community and the Criminal Law in Early Modern Europe*. V. A. C. Gatrell, B. Lenman og G. Parker (red.), *Crime and the Law*. London 1980, s. 11–48.

⁶ Udviklingen er et fælleseuropæisk fænomen, dog med England i noget af en særstilling, se f. eks. J. H. Langbein, *Prosecuting Crime in the Renaissance*. England. Germany. France. Cambridge Mass. 1974; D. Tamm og J. Ulf Jørgensen, *Dansk retshistorie i hovedpunkter fra Landskabslovene til Ørsted 2*. Oversigt over udviklingen. Kbh. 1978, s. 77–78. Standardværket om den absolutistiske stat er vel Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State*. London 1974.

⁷ M. Koktvedgaard og H. Gammeltoft-Hansen, *Lærebog i strafferetspleje*. Kbh. 1978, s. 22–23; Aa. Duus, *Militær Rettergang*. Studier. Kbh. 1904, s. 59–60; T. Nielsen, *Belysning af rettergangsmåden*. Dommenes tilblivelse og beskaffenheden af sagerne. P. Bagge, J. Lauesen Frost og B. Hjejle (red.), *Højesteret 1661–1961 I*. Kbh. 1961, s. 484. Om den moderne brug af begrebet, se S. Hurwitz, *Den danske strafferetspleje*. 3. udg., Kbh. 1959, s. 24 ff.

Inkvisitionsproces er associeret med begreber som pinligt forhør, tortur og sagsbehandling for lukkede døre. Den beskrives almindeligvis ved de to maksimer *officialmaksime* og *instruktionsmaksime*. Den første forstået som »the duty of governmental organs to conduct the entire proceeding ex officio, by virtue of office«, og instruktionsmaksimen som »the duty of these organs themselves to investigate judicially . . . and to establish the substantive facts and the objective truth«.⁸ Kontrasten mellem de to forskellige former for proces er skærende.

Ved samfundets retspleje gik straffetaksterne nok i retning af det barbariske med bøddel, blod og drama. Omvendt kom disse straffe yderst sjældent til anvendelse. Interessen i at tage initiativ til en retssag var nemlig ikke stor. Menigmand i det forindustrielle Europa var, med Parker og Lenmans ord, »reluctant prosecutors«, og eftersom påtalen principalt var privat, nåede en straffesag aldrig til pådømmelse, medmindre den forurettede part fandt det umagen værd (eller overhovedet havde råd til) at investere i de retsgebyrer og arrestationsomkostninger, der var en forudsætning for, at maskineriet gik igang. En retssag blev følgelig det ultimative skridt; et middel, man først greb til, når alle muligheder for den billigere eller gratis udenretlige løsning var udtømt. Kom et kriminelt spørgsmål alligevel til sidst for retten, så man ydermere ofte, at »nåde gik for ret«.⁹ Anderledes ved statens strafferetspleje. Et voksende antal sager forfulgtes ex officio af et stadig bedre udbygget efterforsknings- og domstolsapparat. Her faldt straffene ikke i det barbariske. Til gengæld faldt de med en ubønhørlig, næsten maskinel præcision.¹⁰

De sidste afgørende stadier i den udvikling, der her er trukket op i sine yderpunkter, skal i det følgende skildres mere detaljeret for de københavnske prostitutionssagers vedkommende i de ca. 15 år mellem 1683 og 1701. Med udgangspunkt i publiceringen af Danske Lov i 1683 følges prostitutionssagerne gennem tre, tildels samtidige, forløb: Først ved de civile og ikke-civile jurisdiktioner i tiden fra 1683 til 1701. Netop 1701, fordi der dette år med en ny politiforordning indtraf et afgørende vendepunkt i retsgrundlag og praksis i sager af denne type (herom senere); dernæst ved inkvisitionskommissionen 1686–1701; og endelig ved de københavnske politimyndigheder på tærsklen mellem det 17. og 18. århundrede.

⁸ J. H. Langbein, *anf. arb.*, s. 131; Aa. Duus, *anf. arb.*, s. 59–60. A. H. Pedersen, *Birke-ting i gl. Københavns Amt 1521–1965*. Kbh. 1968, s. 288. M. Koktvedgaard og H. Gammeltoft-Hansen, *anf. arb.*, s. 22–23.

⁹ B. Lenman og G. Parker, *anf. arb.*; K. Waaben, *Misgerning og straf*. A. Steensberg (red.), *Dagligliv i Danmark i det syttende og attende århundrede 1720–1790*. Kbh. 1971, s. 292; S. Juul, *Den gamle danske strafferet og dens udvikling indtil slutningen af det 18. århundrede*. L. Beckman og H. Petersen m. fl. (red.), *Kampen mod Forbrydelsen I*, Kbh. 1951, s. 280, 290.

¹⁰ B. Lenman og G. Parker, *anf. arb.*

II. FØRSTE FORLØB. TIL 1701

De civile domstole

I Danske Lovs 6-13-9 og 6-13-30 skilles »berøgtede Qvindfolk« og »Qvindfolk, som sig i (Horehuuse) opholde til Utugt« ud som en kriminel gruppe. Straffen er enten kagstrygning eller dom til Spindehus. Ved den lemlæstede kagstraf blev ofret pisket, *strøget*, af bødlen ved byens kag – en pæl som fandtes opstillet i enhver større by, gerne på torvet. Efter fuldbyrdet kagstrygning blev den domfældte sat på byporten for derefter at imødesee en usikker fremtid som paria, udstødt af samfundet.¹¹ Spindehusstraf var ensbetydende med frihedsberøvelse kombineret med tvangsarbejde. Straffen blev afsonet på den institution, som i 1662 etableredes på Christianshavn og som under en forvirrende række af navne: Spindehuset, Børnehuset, Rasphuset, Forbedringshuset, Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset, efterhånden bredte sig over hele karreen mellem Dronningensgade, Skt. Annægade, Overgaden oven Vandet og Christianshavns Torv. Helt indtil 1928 eksisterede den, sidst som kvindefængsel.¹²

Sager mod prostituerede kvinder må betragtes som alle andre straffesager efter Danske Lov, hvilket vil sige, at påtalen som hovedprincip påhvilede privatmand. Ikke desto mindre rummer Danske Lov faktisk eksempler på subsidiær offentlig påtale, og også før loven publiceredes i 1683, var der i enkelte former for straffesager skabt praksis for, at der påhvilede det offentlige påtaleforpligtelser.¹³ 14. april 1665, f. eks., havde præsident, borgmestre og rådmænd i København fået pålæg om at »tillholde . . . wagtmasteren, at hand, saa tit behof giøris . . . till sig tager af raadstuewagten og flitteligen randsager alle horekipper og suspect huuse«. ¹⁴ Samme wagtmaster var leder af den dusin mand stærke *Skarvagt*, som hver nat afpatruljerede hovedstadens gader.¹⁵ Af andet personale, som kunne indtages i en formel prostitutionsbekæmpelse, disponerede byens øvrighed over portvagten samt 10 stadstjenere, fordelt på 4 fogedstjenere, hvis udtrykkelige hverv det bl. a. var »horer at paagribe«, samt 6 rådstuesvende. Hertil kom en underfoged, der virkede som anklagemyndighed, plus et »fattigvæsenspoliti« bestående af 3 stodderfogder. Hvilket arbejdsfelt, der konkret har været den såkaldte *rumor-*

¹¹ H. Matthiessen, *De Kagstrøgne. Et Blad af Prostitutionens Historie i Danmark*. 2. opl. Kbh. 1964, særlig s. 41–54. V. A. Secher, *Bidrag til Københavns Rets- og Kulturhistorie i Kong Kristian IVs og Frederik III's Tid 1624–63. Historiske Meddelelser om København* 3. Kbh. 1911–12, s. 114–28.

¹² Sst., s. 288–91. O. Nielsen, *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse* 3. Kbh. 1881, s. 365, 368–83; Fr. Stuckenberg, *Fængselsvæsenet i Danmark 1550–1741. En historisk Skildring*. Kbh. 1893; LAS, *Ældre fængselsarkiver fra København og Møn*, Kbh. 1965, s. 1–5.

¹³ D. Tamm og J. Ulf Jørgensen, *anf. arb.*, s. 76; S. Iuul, *anf. arb.*, s. 282; E. Hoeck, *Den politimæssige bekæmpelse af forbrydelser i Danmark med træk af kriminalpolitiet historie*. 1: Tiden indtil 1. oktober 1919. L. Beckman og H. Petersen m. fl. (red.), *anf. arb.*, s. 337.

¹⁴ O. Nielsen, *Kjøbenhavns Diplomatarium. Samling af Dokumenter, Breve og andre Kilder til Oplysning om Københavns ældre Forhold før 1728* 6. Kbh. 1884, s. 406–07. Wagtmasterens forpligtelser i så henseende findes gentaget i et reskript til Københavns magistrat af 11.7.1682.

¹⁵ O. Nielsen, *Kjøbenhavns Historie* 3, s. 278.

mesters, er derimod uvist.¹⁶ Procesformen var imidlertid nøjagtig den samme, hvadenten en prostitutionssag nåede frem til pådommelse via disse officielle kanaler eller på privat initiativ. Sagerne behandledes akkusatorisk.

Ser man på, hvorledes det københavnske retsvæsen administrerede Danske Lovs bestemmelser om prostituerede kvinder i tiden mellem 1683 og 1701, støder man straks på en barriere. Meget kildemateriale er gået tabt. Fra *rådstueretten* findes bevaret 5 rådstueprotokoller, som med enkelte lakuner dækker tiden 1683–1701. Hertil kommer to domprotokoller, fra henholdsvis 1685 og 1694. Rådstueretten var Københavns magistrat i dennes egenskab af domstol for byens borgere – en side af magistratens virke, der var uløseligt filtret ind i bystyrets øvrige, rent administrative, opgaver. Af de bevarede protokoller fremgår, at magistraten mellem 1683 og 1701 har domfældt i alt tre prostituerede kvinder, ikke i første instans, men som ankeinstans for domme afsagt af byfogden og meddomsmænd.¹⁷ Til *højesteret*, det tredje og sidste led i denne appelkæde, ses disse sager derimod ikke at være appelleret.¹⁸

Den omtalte byfoged præsiderede ved *Københavns byting*, som sattes hver mandag morgen på pladsen ud for rådhuset under medvirken af byskriveren og et antal bisiddere. Denne domstol var det almindelige værneting for københavnske civilpersoner. Bytinget behandlede alle såvel borgerlige sager som straffesager. Samtidig varetog bytinget tinglæsningen i København, ligesom det i samarbejde med magistraten fungerede som skifteret for de civile indbyggere i hovedstaden. Som det fremgår af ovenstående, har dette byting faktisk behandlet prostitutions-sager i perioden fra 1683 til 1701. Desto mere uheldigt er det, at Københavns brand i 1728 på drastisk vis tyndede ud i rettens arkiv. Først fra henholdsvis 1722 og 1728 findes bytingsprotokoller/ekstraretsprotokoller og domsakter.¹⁹ For tiden forud for 1683 har V. A. Secher med held dubleret det nu forsvundne domsmateriale med eksisterende byfogedregnskaber og dertil hørende bilag.²⁰ En lignende gennemgang af regnskaberne mellem 1683 og 1701 har imidlertid været resultatløs. Der er ingen muligheder for herigennem at spore eventuelle prostitu-

¹⁶ Sst., s. 273–78. V. A. Secher, anf. arb. Historiske Meddelelser om København 1. 1907, s. 323.

¹⁷ SA rådstueprotokol 1683–85, 1688–90, 1691–92, 1692–94, 1694–95 og 1701–03. Domprotokol (d.v.s. afskrifter af sagsakter, men minus selve dommen) 1685 og 1694. Se rådstueprotokol 1691–92, fol. 97r–v (underfoged Knud Olsen mod A. K. Rasmusdatter m. fl.) og fol. 153r (underfoged Hans Hansen Smit mod M. Lauridsdatter).

¹⁸ RA højesteret, dombog 1691, registre efter fol. 486 og efter fol. 537 i ny foliering. Dombog 1692, registre. Ifølge forordning af 6.6.1586 havde København landstingsret, d.v.s. at rådstueretten, og ikke det sjællandske landsting, var appelinstant for bytingets domme. Om bytingets og rådstuerettens respektive kompetenceområder: V. A. Secher, anf. arb. (1907), s. 301–09; P. Johs. Jørgensen, Dansk Retshistorie. Retskilderne og Forfatningsrettens Historie indtil sidste Halvdel af det 17. Aarhundrede. Kbh. 1947, s. 428–40, 510–11, 516–17; RA DK generalprokurøren 4 b, dokumenter generalprokurørembedet vedkommende 1749–52; jfr. E. Skall, Magistratens forretninger i midten af det 18. århundrede. Historiske meddelelser om København årbog 1970, s. 11–22.

¹⁹ M. Mogensen, Københavns byting indtil 1771. En introduktion til arkivet. Arkiv 5, 1974–75, s. 255–59; LAS, Københavnske politi- og domsmyndigheder 2, Kbh. 1976, s. 9–12.

²⁰ V. A. Secher, anf. arb. (1907 og 1911–12).

tionssager.²¹ På den anden side er ulykken måske ikke så stor endda. Det er ikke givet, at der ad denne vej ville være »fanget« flere prostitutionssager, idet under fogden tilsyneladende rutinemæssigt lod sådanne appellere til rådstueretten »ti Dombs Confirmation«;²² så sandsynligvis har bytinget kun behandlet de sager om prostitution, vi i forvejen kender via magistratens arkiv.

Indtil 1685 havde *Christianshavn* som reminiscens af den tidligere status som selvstændigt bysamfund eget byting; fra 1674 med rekurs til rådstueretten i København.²³ I denne domstols arkiv findes alene tinglæsningsarkivalier, intet domsmateriale.²⁴ Men var praksis som ved Københavns byting, ville man formentlig kende eventuelle prostitutionssager fra rådstueretten i København.

Den oprindelige hofret (eller gårdsret) på Københavns Slot var i 1681 blevet grenet ud i en borgret og en hofret. De følgende citater fra Danske Lovs 1-2-7 og 1-2-6 om hvilke personer, der hørte under dels *borgrettens* og dels *hofrettens* retskreds, giver fornemmelse af, *hvor* kompliceret kompetenceafgrænsningerne de enkelte domstole imellem har været:

Til Kongens Borg Ret skulle svare alle Kongens Betiente i Collegierne/som boe i Kiøbenhavn/og ikke nævnis i Rangen²⁵ med deris Hustruer/Enker og Børn; I lige maade de/som virkelig tiene i Kongens Hof/og ellers ikke nævnis i Rangen/som alle Hof-Officianter, Trompettere/Lakeier/Stald- Jagt- og andre deslige Betiente; Item: alle deris Betiente og Tienstefolk/som i Rangen ere: Saa skulle og Kongens Handverksfolk/som boe i Kiøbenhavn/og ingen borgerlig Næring bruge/svare under Borg Retten.

Til dokumentation for denne borgrets virke mellem 1683 og 1701 er alene bevaret en pakke spredte »Fremlagte dokumenter m. m. div. år 1681–1729«; og af dem kan der ikke drages konklusioner om, hvad retten beskæftigede sig med.²⁶

Hofretten var domstol for

Kongens Betiente/som i Rangen nævnis/og ere eller have været i virkelig Tieneste/og boe i Kiøbenhavn/og ikke have sær Privilegier eller nogen anden Bestilling/som staaer under anden Ret/og de til den vilde eller skulde svare/de/deris Hustruer/Enker og Børn/skulle svare til Kongens Hof Ret/undtagen i Livs og Ære-Sager/eller og det angaar Huuse eller Gaarde i Kiøbstæderne/eller Jord og Eyendom paa Landet/eller nogen borgerlig Brug og Handel.

Af denne hofrets arkiv mellem 1683 og 1701 findes idag en række blandede aktstykker.²⁷ Heraf ses, at hofretten primært traf afgørelse i sager af økonomisk natur:

²¹ RA københavnske regnskaber 1661–1848. Københavns byfogeds regnskaber 1683–1701.

²² De to omtalte sager i note 17.

²³ A. H. Pedersen, *anf. arb.*, s. 37–42.

²⁴ LAS, Københavnske politi- og domsmyndigheder 2, Kbh. 1976, s. 15–16.

²⁵ F. eks. forordninger af 11.2.1679 og 14.10.1746.

²⁶ LAS, Københavnske politi- og domsmyndigheder 2, Kbh. 1976, s. 22.

²⁷ Sst., s. 17, 19–20: »Fremlagte dokumenter m. m. div. år 1681–1719«; »Pådomte sager 1700–1759«; »Diverse originale domsudskrifter I, diverse år 1690–1770« samt »Stævninger 1682–83«. – Om gårdsret: S. Iuul, *anf. arb.*, s. 260. – Om hofret og borgret: V. A. Secher, *anf. arb.* (1907), s. 309–19. H. Jørgensen, Københavns ældst bevarede retsprotokol. Historiske meddelelser om København årbog 1975, s. 7–21.

om gæld, obligationer, vareleverancer, husleje, kontrakter etc. Samtidig virkede den som skifteret for den personkreds, der er beskrevet ovenfor. Endelig var den appelinstans i borgretssagerne. Straffesager synes at have været enlige svaler, og sager om prostitution ses hofretten ikke at have haft til pådømmelse.

Handelskompagnierne

Oktrojen for såvel *det ostindiske kompagni* som *det vestindisk-guinesiske kompagni* foreskrev, at kompagnierne selv skulle dømme, hvor det gjaldt egne ansatte. Fra det ostindiske kompagni er udelukkende bevaret justitsarkiver fra retshåndhævelsen på Trankebar, og i det vestindisk-guinesiske kompagnis arkiv er der heller ikke stort at hente.²⁸ At retten har behandlet straffesager, er der belæg for, men sager om prostitution er der på anden side ingen eksempler på.

Universitetet

For ansatte og studerende ved Københavns Universitet var *konsistorium* rette værneting (jfr. Danske Lovs 1-2-14). Fra konsistorialretten er rækken af såvel justitsprotokoller som domkopibøger intakt fra 1683 til 1701. Heraf fremgår, at retten hovedsagelig behandlede pengesager: om arv og skifte, om overformynderi og gæld. Men den dømte også studerende, hvis de f. eks. var grebet i at spille hasard på hovedstadens værtshuse. Ligeledes afsagde den lejlighedsvis dom om tyveri, korporligt overfald og skældsord. Prostitutionssager har konsistorium imidlertid ikke pådømt.²⁹

Konsistorialretten virkede ligeledes som *tamperret* for Sjællands Stift, da i samarbejde med stiftamtmanden. Tamperretten sattes *quatuor tempora*, d.v.s. de fire dage om året, hvor de kirkelige kvartaler tog deres start – deraf navnet (godt forvansket). Retten dømte i ægteskabssager; men ifølge den bevarede tamperretsprotokol 1698–1754 har den aldrig fået forelagt spørgsmål vedrørende prostitution i København.³⁰

Kirken

I overensstemmelse med Danske Lovs 1-2-15 skulle kirkens personale indstævnes for de verdslige myndigheder i straffesager. Embedssager blev derimod afgjort

²⁸ RA, Vejledende arkivregistratur 14. Asiatisk, vestindisk og guinesisk handelskompagnier, Kbh. 1969, s. 9–16, 194–205. Se nr. 249 kompagnirettens domssager 1687, 1704–10. Nr. 278 dokumenter vedk. diverse københavnske retssager, 1, 1674–1710.

²⁹ RA Københavns universitet, konsistorium 12.17.04 justitsprotokol 1673–1691; 12.17.05 justitsprotokol 1691–1715; 12.18.02 domkopibog 1670–1687; 12.18.03 domkopibog 1687–1702. Om konsistorium se f. eks. RA, Vejledende arkivregistratur 21. Københavns Universitets arkiv 1479–ca. 1910. Kbh. 1978, s. 6–7.

³⁰ RA Københavns universitet, konsistorium 12.20.01 tamperretsprotokol 1698–1754. Jfr. H. Matzen, Københavns Universitets Retshistorie 1479–1879. Kbh. 1879, s. 226–28; A. Riising, Tamperrettens funktion og domspraksis. P. Kr. Iversen, K. Prange og S. Rambusch (red.), Festskrift til Johan Hvidtfeldt på halvfjerdsårsdagen 12. december 1978, Tønder 1978.

internt; og som en bleg afglans af middelalderens autonome kirkelige strafferet havde kirken fortsat en vis selvstændig dømmende myndighed over for de medlemmer af samfundet, som forbrød sig mod religionens og moralens forskrifter. I Danske Lovs 2-9-8 lægges det ud til præsterne og disses medhjælpere at være opsynsmænd med bl. a. prostitution og rufferi. Reaktionsmulighederne strækker sig fra diskrete formaninger under fire øjne over lysning i band til landsforvisning ved de verdslige myndigheders mellemkomst (jfr. samme lovs 2-9-9 til 2-9-15). I hvilket omfang det københavnske præsteskab har honoreret lovens forventninger i så henseende, ved vi ikke. For det første siger det sig selv, at man ikke skal vente at finde de diskrete formaninger bogført noget sted. For det andet er de kilder, som kunne tænkes at kaste lys over spørgsmålet, yderst pauvre. Fra Vor Frue provsti, det ene af de to daværende provstier i København, er ingen arkivalier overleveret fra tiden forud for 1720. Ej heller i arkivpakkerne fra det andet, Holmens provsti, er der basis for at udtale sig om kirkens eventuelle rolle som »sædelighedspoliti«.³¹

Notarius publicus

I konsekvens af, at menigmand i det førindustrielle Europa må betegnes som »reluctant prosecutors«, er interessen for notarialarkiverne pludselig vokset inden for de allerseneste år. Alfred Soman har redegjort for, hvorledes det – uventet – ved denne *infra-judicielle* instans kunne forekomme, at ellers oplagte straffesager blev sluttet med et notarialdokument mellem den påtaleberettigede og den anklagede part. Denne procedure var nemlig både relativ hurtig og billig i forhold til en retssag. Hvis den mindelige ordning, der var protokolleret af notaren, ikke frugtede, kunne dokumentet så senere hentes frem til brug for en retssag.³² Fra notarius publicus i København er bevaret tre notarialprotokoller fra tiden mellem 1683 og 1701.³³ Nok viser disse protokoller, at notaren i første række betjente byens borgere, når det drejede sig om deres økonomiske mellemværender. Han udfærdigede stribevis af vekslers, testamenter, obligationer; ligesom han protokollerede søforhør og foretog autoriserede oversættelser. Men, han modtog også gerne »rekvisitioner«, hvis øjemed udtrykkelig var at tilvejebringe en mindelig – og billig – ordning frem for en bekostelig retssag. Sågar et spørgsmål om korporligt overfald med kårdehug og dybe sår ses afgjort ad denne vej.³⁴ At sager om pro-

³¹ Til Danske Lovs 1-2-15: RA DK generalprokurøren 4 b, dokumenter generalprokurør-embedet vedkommende 1749–52, provst Hvids skrivelse af 12.1.1752. Den kirkelige strafferet i middelalderen: S. Juul, *anf. arb.*, s. 258–61. LAS Sjællands stifts provstearkiver, registrant s. 30–34. Se: Holmens provsti, indkomne breve (til provsten for Holmens provsti og sognepræsten for Bremerholms menighed pk. II fasc. 5 (om suspension fra altergang, om tildømmelse til at udstå kirkens disciplin, om befrielse for at stå åbenbar skrifte).

³² A. Soman, *Deviance and Criminal Justice in Western Europe, 1300–1800: An Essay in Structure, Criminal Justice History: An International Annual 1, 1980*, s. 2–28. Også f. eks. F. Ranieri, *Rechtsgeschichte und quantitative Geschichte. Die Verwendung historisch-quantitativer Methoden bei der Auswertung der Notariatspraxis in der neueren Privatrechtsgeschichte. Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis 1977*, s. 333–63.

³³ LAS notarius publicus i København, notarialprotokol 1696–98, 1698–99, 1699–1701.

³⁴ Samme, notarialprotokol 1696–98, fol. 102r–v. Og f. eks. s. st., fol. 94v–95r, 141v–143v. 171r, 179r samt notarialprotokol 1699–1701, fol. 54r–55r.

stitution har fundet deres afslutning ved notarius publicus' protokol mellem 1683 og 1701, er der dog ingen eksempler på.

De militære domstole

Afledt af krigsartikelbrevet og krigsretsinstruksen, begge af 9. marts 1683, var der til såvel regiments- som garnisonschefer delegeret hverv som rettergangschef for særskilte militærdomstole.³⁵ Til belysning af denne, iøvrigt meget omfattende, side af militærlivet i København fra 1683 til 1701 findes i justitsarkiverne i Forsvarets Arkiver en lang række akter fra *Kommandanten i København; Kommandanten i Citadellet Frederikshavn (Kastellet); 1. feltartilleriregiment, Arsenalretten; Livgarden til hest* samt *Livgarden til fods*.³⁶

Krigsretterne blev varierende sammensat alt efter anklagedes rang, dog altid efter princippet mindst 1 retsformand, 12 assessorer og 1 auditor. De behandlede alle forekommende civile sager og alle straffesager inden for det militære univers, ligesom militæret havde særskilte skiftejurisdiktioner. Sager om f. eks. duel, desertering, insubordination, klammeri, håndgemæng, vagtforsømmelse, udeblivelse efter tappenstreg og salg eller pantsætning af uniform er blot nogle af de spørgsmål, retterne ses at have beskæftiget sig med.

I straffesagerne gaves normalt ingen appel. Men før en dom blev eksekveret, skulle den konfirmeres ved en aktrevision. For de mindre sagers vedkommende var det rettergangschefen selv, som varetog denne revision og kontrol med retsplejen. For de størres vedkommende var det kongen; sædvanligvis efter indstilling fra generalauditøren.³⁷ Processen var, som det hedder lakonisk i 1683-krigsretsartiklernes § 15, summarisk, »simplicie og plano«. Bag dette ligger, at den – meget logisk, eftersom en stor del af mandskabet var hvervede tropper – var overensstemmende med datidens internationale militærretspleje. D.v.s. at den til forskel fra ved de civile domstole var inkvisitorisk, og at tortur kunne komme på tale.³⁸ En subsidær, og i en række tilfælde primær, offentlig påtale var lagt hos

³⁵ Krigsretsinstruksens § 17. En redegørelse for krigsretternes funktionsmåde i 1750'erne findes i RA DK generalprokurøren 4 b, dokumenter generalprokurørembedet vedkommende 1749–52, generalauditør Schræders skrivelse af 3.4.1752.

³⁶ FA, justitsarkiver:

Kommandanten i København, justitsprotokol 1696–1704; krigsrettsdomme tildels med kgl. resolution 1701–49 samt register over domme med kgl. resolution 1701–1810.

Kommandanten i Citadellet Frederikshavn (Kastellet), justitsprotokol 1691–98 og 1698–1703.

1. feltartilleriregiment, Arsenalretten, justitsprotokol 1689–1707; sagsakter 1687–1775.

Livgarden til hest, sagsakter 1687–91, 1692–97 og 1698–1705.

Livgarden til fods, justitsprotokol 1683–84, 1686–87, 1687–90, 1690–96, samt 1696–1701.

³⁷ RA DK D 21, koncepter og indlæg til sjællandske tegnelser 11.3.1757, nr. 126, Stampes erklæring af 2.11.1756.

³⁸ O. Kyhl, *Den landmilitære centraladministration 1660–1763* 1, Kbh. 1975, s. 33. Reskripter af 12.1.1711, 5.12.1735 og 12.3.1790. K. C. Rockstroh, *Udviklingen af den nationale Hær i Danmark i det 17. og 18. Aarhundrede* 2. Kbh. 1916, s. 291–93, 295–96. Tysk strafferetspleje og tortur: F. Thygesen, *Tysk strafferets indtrængen i Sønderjylland mellem 1550–1800*. Kbh. 1968, særlig s. 31. C. Wium Westrup synes derimod at mene, at det først er inde i det 18. århundrede, at den inkvisitoriske proces vandt fodfæste inden for den mili-

gevaldigerne (militærpolitiet). På regimentsniveau var det regimentsgevaldigeren og ved generalstaben generalgevaldigeren (chef for militærpolitiet), som iværksatte denne påtale på embeds vegne.³⁹

Med direkte adresse til prostituerede kvinder var det i krigsartikelbrevet af 1683, § 40, fastsat:

Horerne skal af Gevaldigeren, naar de efter foregaaende Paamindelse ei pakke sig bort, 1ste Gang tages bort og ved hans Knegte af Leiren eller Garnisonen udføres; 2den Gang, naar de der igjen lade sig finde, af Bødelen udpiskes og forvises.

I det eksisterende materiale fra krigsretterne i København ses denne bestemmelse imidlertid ikke på noget tidspunkt mellem 1683 og 1701 at være resulteret i en sag.

Søværnets domstole

Inden for søværnet var ihvertfald siden 1673 etableret et tre-trins appelsystem, blandt andet for matroser og søfolk i København samt for Holmens personale.⁴⁰ Fra underadmiralitetetsretten appelleredes til overadmiralitetetsretten og herfra til højesteret. Instruktionerne for admiralitetets medlemmer af 9. december 1679 og 22. marts 1690⁴¹ fastslår i lighed med søkrigsretsinstrukserne 27. marts 1683⁴² dette forhold. I Rigsarkivet befinder sig idag *underadmiralitetetsrettens* protokol 1683, 1686, 1687, 1689, 1692–94; dombøger 1684, 1688, 1691–92; fuldbyrdede domme 1695–98 samt stævningebog 1697–1706. Vidnebøger kan supplere årene 1685, 1692–95 og 1695–97. Ved underadmiralitetetsretten udgjorde to typer af sager – om fødsel uden for ægteskab og om gæld – majoriteten.

I 1683-søkrigsretsinstrukserne hed det i § 183, at »fiscalen (skulle være) pligtig ... alle aabenbare eller andre forseelser, hvor der ingen Sag gifuer findes, ... straxen at paa tale oc ordentlig, ved Retten at vdføre«. Men i det omfangsrige materiale fra underadmiralitetetsretten træffes ingen eksempler på, at fiskalen har rejst sag mod prostituerede kvinder, lige så lidt som sådanne sager er påtalt ved privat initiativ. Fra *overadmiralitetetsretten*, der reelt kun sattes ved helt specielle lejligheder (som når f. eks. en hel flådeenhed havde overgivet sig til fjenden og ansvaret skulle placeres), finder man ej heller sager af denne type i den bevarede »Ober Krigs Rets Protocol«.⁴³

Side om side med admiralitetsretterne fandtes diverse specialdomstole inden for søværnet. Fra 1690 til 1695 fungerede en *kommissionsdomstol* med residens på

tære strafferetspleje, jfr. Den militære Straffeprocess og dens Oprindelse. Ugeskrift for Retsvæsen 1906 afd. B, s. 113–19.

³⁹ 1683-krigsretsartiklernes § 18. O. Kyhl, anf. arb. s. 27–29. E. O. A. Hedegaard, Militærpolitiets historie, u. st., u. å., s. 18–39.

⁴⁰ RA søetaten II. XIV admiralitetet som domstol 1, underadmiralitetetsretten, notits forrest i seddelregistraturen.

⁴¹ H. G. Garde, Efterretninger om den danske og norske Søemagt I. Kbh. 1832, s. 259, 324–25.

⁴² RA søetaten I. Søkrigskancelliet 52, kgl. ekspeditioner 1683–84, uden nr., mellem nr. 100 og 101.

⁴³ RA søetaten II. XIV admiralitetet som domstol 1, underadmiralitetetsretten og 2, overadmiralitetetsretten.

ekvipagemesterens kontor på Holmen. Denne kommission havde allerede 16. juni 1686 fået mandat til at afsige dom i tyverisager. Men den trådte først sammen 4 år senere og behandlede da »adskillige smaa sager ved Holmen«, bl. a. vedrørende desertering, slagsmål, hærværk, drukkenskab og arbejdsforsømmelser - men ikke vedrørende prostitution.⁴¹ 17. juni 1690 blev nedsat yderligere en *kommissionsdomstol*. Denne bestod af en kaptajn og en løjtnant fra søværnet, to løjtnanter fra militæret plus to borgere udmeldt af magistraten i København. Retten fungerede i tre år, fra 1690 til 1693, og beskæftigede sig ikke udelukkende med de sager om slagsmål mellem søfolk, militærpersoner og civilister, der ellers var dens *raison d'être*. Den tog sig af sager om vold og slagsmål af enhver art, og undertiden pådømte den vagtsager. Prostitutionssager ses den imidlertid ikke at have behandlet.⁴⁵ Endelig er det højst troligt, at *standretter* kunne, og blev nedsat ad hoc. Men hvilke typer af sager, de i bekræftende fald har pådømt mellem 1683 og 1701, lader sig ikke fastslå.⁴⁶

Den decentrale domstolsstrukturens begrænsninger

De mange retsinstanter i København i 1600-tallets sidste årtier lader sig ikke bringe på én formel. Ved enkelte af dem var statens strafferetspleje et fuldbyrdet stadium. Ved andre herskede samfundets retspleje. Det skal endnu en gang understreges, at retsarkiverne fra tiden mellem 1683 og 1701 ingenlunde er intakte. Alligevel er det tankevækkende, at der i hele det omhandlede tidsrum som sagt kun gives sager og skriver tre eksempler på, at kvinder er dømt for prostitution i København. Forklaringen er (som det siden skal ses) *ikke* den ellers nærliggende, at der ikke var prostitution i hovedstaden på det pågældende tidspunkt. Derimod skal den sikkert søges i to andre forhold. For det første i, at menigmand i København faktisk var »reluctant prosecutors«. For det andet i, at de officielle instanser, som ex officio enten primært eller subsidiært var beføjet til at påtale straffesager, har stået ret magtesløse over for dette voldsomt decentraliserede, tungtarbejdende, ja labyrintiske, retsvæsen. Anklagede kunne høre under én retskreds, mens vidner og komparenter hørte under andre. Hver enkelt domstol havde *sin* struktur og *sine* procedureregler. Hver enkelt af dem vogtede nidkært over, at ingen forgreb sig på deres magtpositioner og på deres sportler. Det skabte forvirring, og det skabte »huller« i retsplejen til fordel for den, der forbrød sig mod loven.⁴⁷ Først i 1771 blev denne organisatoriske jungle ryddet. De mange københavnske domstole blev da, på få undtagelser nær, smeltet sammen til én: hof- og stadsretten i

⁴¹ RA søetaten II. XIV admiralitetet som domstol 5, kommissionsdomme og overkrigsforhør. »Protocol ofuer Adskillige smaa sager ved holmen Begyndt 10 october A: 1690 til 2 october 1695«.

⁴⁵ Sst., »Commissions Dom Protocol Aar 1690. 91 og 92«.

⁴⁶ 20.10.1692 kalder den sidstnævnte kommission sig for »Krigs Stand Retten«, hvilket jo peger i retning af, at sådanne standretter fandtes på daværende tidspunkt; men for deres eksistens findes først belæg fra 1721, jfr. RA søetaten II. XV Holmens chef 3, indkomne sager, indkomne standretssager 1721.

⁴⁷ M. Foucault, *Surveiller et punir. Naissance de la prison*. Paris 1975, særlig s. 81.

København.⁴⁸ Men allerede i slutningen af 17. århundrede synes dette domstols-system at have udgjort en stopklods for de nye, »moderne« tiders krav til bekæmpelse af kriminalitet.

Danmark var på tærsklen mellem det 17. og 18. århundrede på vej mod en begyndende manufaktur- og fabriksproduktion og mod en voksende handel.⁴⁹ På begge områder var hovedstaden København det ubestridte kraftcentrum, og byen kom ind i en rivende udvikling, befolkningsmæssigt set. I det halve århundrede mellem 1660 og 1711 fordobledes indbyggerantallet fra ca. 25.000 til ca. 50.000.⁵⁰ København udviklede sig til metropolis og storbysamfund, hvor indbyggerne blev anonyme, og de »masseproducerede« varer og forbrugsgoder af enten hjemlig eller udenlandsk oprindelse blev lige så anonyme – ulige lettere at stjæle og hæle end de gamle håndværksfremstillede unika. Tyveri og hæleri blev tilsyneladende et akut problem.⁵¹ Så akut, at den absolutistiske stat, vel direkte afledt af sit eget engagement i handels- og manufakturpolitikken,⁵² følte sig foranlediget til at tage fat om nælden. Ikke blot over for det konstaterede tyveri, men også over for det potentielle tyveri, som kunne forventes af besiddelsesløse omstrejfer, tigere, lediggængere og arbejdsløse, følte det påkrævet med en mere effektiv og mere konstant kontrol med *Villegalisme populaire*.⁵³ At stå vagt om handelens og industriens private ejendomsret blev øjensynlig noget af en besættelse for den absolutistiske stat.⁵⁴ Om tyverierne virkelig tog til i København, er et åbent spørgsmål; på den anden side er der næppe tvivl om, at sådan oplevede statsmagten det, og at den reagerede derefter. Ved gentagne lejligheder i denne periode op til år 1700 ser man den absolutistiske stat stramme grebet om sine »tyvagtige« undersåtter.⁵⁵ Det skete f. eks. i 1686, da der skabtes et retshåndhævende organ i København, som på én gang havde en summarisk procesform, og som samtidig skar sig tværs igennem det eksisterende domstolsvirvar – netop med henblik på tyvssager.

⁴⁸ F. eks. D. Tamm, Om domnerstanden og domstolene under enevælden, Juristen og Økonomen 60, 1978, s. 110–11.

⁴⁹ F. eks. A. E. Christensen, Tiden indtil c. 1730. A. Nielsen (red.), Industriens Historie i Danmark I. Kbh. 1943; C. Bruun, Kjøbenhavn 2. Kbh. 1980, s. 333–40.

⁵⁰ A. Lassen, Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingens historie i Danmark 1645–1960. Århus 1965, s. 246–47.

⁵¹ B. Lenman og G. Parker, anf. arb., særlig kap. V; M. Foucault, anf. arb., s. 89.

⁵² A. Madsen, Tekstilproduktionens historie under overgangen fra feudalisme til kapitalisme. I. bidrag til tekstil- og beklædningsproduktionens historie i Danmark 1600–1850. Kbh. 1978, særlig kap. III og IV.

⁵³ M. Foucault, anf. arb., s. 91.

⁵⁴ A. Soman, anf. arb., s. 22. Om forholdet mellem statsmagt og privat ejendomsret, se f. eks. C. B. Macpherson, The Political Theory of Possessive Individualism. Hobbes to Locke, Oxf. 1962, særlig s. 95–98, 220–21 og 255–56.

⁵⁵ S. Iuul, anf. arb., s. 284; Edv. Holm, Danmark-Norges indre Historie under Enevælden fra 1660 til 1720 2. Kbh. 1886, s. 168–69; O. Bernild og H. Jensen, Den feudale produktionsmådes historie i Danmark ca. 1200 til ca. 1800 I. Kbh. 1978, s. 232–34.

III. ANDET FORLØB. INKVISITIONSKOMMISSIONEN 1686–1701

13. april 1686 blev der lovgivet om indretningen af en inkvisitionskommission i København. Tanken hermed var uden omsvøb at »forekomme de store Tyverier, som i Khavn gaae i Svang, især fordi Tyvshælerne, som ere under adskillige Jurisdictioner, ikke uden største Vidtløftighed samt Tids og Penges Spilde for saa mange Værneting kan søges«. ⁵⁶ Følgelig fik inkvisitionskommissionen grønt lys til at behandle samtlige forefaldende tyvsager i hovedstaden, uanset de impliceredes værneting iøvrigt. I samme forbindelse bestemtes, at kommissionen skulle sammensættes af repræsentanter for byens eksisterende domstole. Det blev dog ved intentionerne. For allerede under det første retsmøde tørnede de civile og militære dommere sammen, uvist af hvilken grund. De civile udvandrede, og indtil 1695 var alene militæret repræsenteret. ⁵⁷ Juli dette år blev der på vicekommandantens initiativ truffet den ordning, at to borgerkaptajner fremover skulle udgøre det civile islæt i kommissionen. ⁵⁸ Tilsyneladende kom søværnet først med så sent som 1724. ⁵⁹

Ifølge 1686-forordningen var det udelukkende i sager om tyveri og hæleri, at inkvisitionskommissionen var kompetent. Afstanden mellem teori og praksis var imidlertid himmelvid. Kommissionen beskæftigede sig raskvæk med alle mulige typer af straffesager. F. eks. om

Mord, intenderet Mord, Duel, Hoer, simpel Utugt, Troldom, falsk Myndt, Bedragerie, Ulydighed af Militaires Tieneste folk, Skiildsord og Klammerie, Lovens Huusfred, voldsom Hvervning, Desertion og Vagt-Sager . . . (samt) Geldssager. ⁶⁰

Som det ses, har kommissionen også behandlet sager om prostitution. Den afsagde ydermere dom i sådanne sager, igen i klar modstrid med forordningen af 13. april 1686, som fastslog, at kommissionen alene skulle være et forhørstribunal. Den endelige domfældelse skulle overlades de anklagedes respektive værneting. Man kan meget vel tænke sig, at inkvisitionskommissionen med sit rene militære anstrøg har oplevet sig selv som blot endnu en krigsret. Under alle omstændigheder står fast, at den med almindelige krigsretsdomme som forbillede har afsagt domme på egen hånd så tidligt som 1687. ⁶¹

Antallet af prostituerede kvinder, som stedtes for inkvisitionskommissionen i København mellem 1686 og 1701, har været betragteligt. Fra det første tiår af

⁵⁶ Forordning 13.4.1686, jfr. Aa. Duus, anf. arb., s. 71–72 samt H. Jørgensen, Thi kendes for ret, s. 91–110.

⁵⁷ RA DK D 21, koncepter og indlæg til sjællandske tegnelser 5.8.1724, nr. 186, magistratens skrivelse af 24.4.1724.

⁵⁸ Sst. og RA landetaten, krigskancelliet 1679–1763 d, indkomne sager 1.10.1695, nr. 455, Billes skrivelse af 27.9.1695.

⁵⁹ RA DK E 5, koncepter og indlæg til 1. departements åbne breve 30.12.1771, nr. 451. »Extract aus den Inquisition-Protocollen de annis 1686 bis 1744«, under 23.10.1724.

⁶⁰ Sst. Jensens skrivelse af 2.11.1752. (Citat: N. Ussing, Historisk Beretning om Inquisition-Commissionen i Kiøbenhavn. Kbh. 1781, s. 30–31).

⁶¹ Som note 59, under 8.4.1690. RA søetaten II. XV Holmens chef, domme over fangerne på Bremerholm 1687–89, under f. eks. 20.8. og 15.10.1687 samt 20.9.1689.

kommissionens levetid er retsprotokollerne gået tabt. Mens en bevaret »Extract« af protokollerne fra 1686 til 1744 blot dokumenterer, at sådanne sager undertiden blev pådømt indtil 1701,⁶² kan de derimod følges systematisk i en enkelt overleveret justitsprotokol, som dækker tidsrummet 16. januar 1696–12. maj 1701.⁶³ Her beløber domfældelserne over prostituerede kvinder sig til i alt 29⁶⁴ – et tal der sættes i relief af, at der som nævnt kun kendes tre domfældelser fra hele perioden 1683–1701 fra de almindelige domstole. Selv med behørig hensyntagen til, at retsarkiverne fra denne tid er ujævnt bevaret, er det umiddelbart indlysende, at kommissionen må have afhjulpet et presserende behov for at få afviklet visse typer af sager inden for rammerne af det »gamle« retsvæsen. Det gælder bl. a. sager om prostitution. Et incitament til, at netop denne instans, hvis primære øjemed var bekæmpelsen af berigelseskriminalitet, tog sig af prostitutionssager var, at prostituerede kvinder opfattedes som arbejdssky lediggængere. Af sådanne samfundselementer kunne man – som af de »asociale« tiggere, vagabonder, løsgængere o.s.v. – forvente, at de tvunget af mangel på livsfornødenheder forgreb sig på andres ejendom. Tyveri og prostitution var to sider af samme sag.⁶⁵

Hvad angår den hurtige og effektive procesform meddelte 1686-forordningen ingen præcise retningslinier ud over, at sagførerbistand var bandlyst ved en »øiensynlig Tyvs eller Tyvshælers Sag«.⁶⁶ Kommissionen vidste dog råd. Allerede ved et retsmøde 1. december 1686 vides »den polske buk« at være anvendt.⁶⁷ Denne polske buk er en eufemistisk omskrivning af tortur.⁶⁸

Lå forundersøgelse og domfældelse således inden for inkvisitionskommissionens virkefelt, var påtalen dog andres ærinde – den være sig offentlig eller privat. Generalgevaldigeren har snart øjnet hvilke muligheder, der lå i kommissionens eksistens. Han lod »ohne Unterschied des Verbrechens« alle straffesager indstævne for kommissionen.⁶⁹ Den accepterede fuldt ud hans behov,⁷⁰ nøjagtig lige

⁶² Som note 59, f. eks. under 10.12.1686, 10.5.1688, 27.11.1688, 11.12.1690, 31.3.1691, 13.6.1691, 14.9.1692, 23.1.1694, 9.2.1694, 24.4.1694. N. Ussing, anf. arb. bringer s. 40–44 en afskrift af en prostitutionssag, fra juli 1691, som afslører, at »Extracten« ikke medtager samtlige sådanne sager, men alene giver minimumstal.

⁶³ LAS inkvisitionskommissionen 1686–1771, justitsprotokol 1696–1701. LAS, Københavnske politi- og domsmyndigheder 2, Kbh. 1976, s. 24. Allerede i 1730'erne var der huller i kommissionens arkiv, jfr. note 59, Jensens skrivelse af 2.11.1752 samt N. Ussing, anf. arb., s. 9–10.

⁶⁴ Prostitutionssager er defineret som de sager, der vedrører »utugtigt levned« og »hor« eller er pådømt efter Danske Lovs 6-13-30.

⁶⁵ RA DK C 7, koncepter og indlæg til sjællandske registre 29.4.1684, nr. 122.

⁶⁶ Forordning 13.4.1686.

⁶⁷ Som note 59, under datoen.

⁶⁸ F. eks. N. Ussing, anf. arb., s. 51–58. Danske Lovs 1–20 anerkendte alene tortur ved majestætsforbrydelse, og hvor der allerede var afsagt dødsdom, jfr. E. Hoeck, anf. arb., s. 355–60.

⁶⁹ Som note 59, under 14.1.1688.

⁷⁰ LAS inkvisitionskommissionen 1686–1771, justitsprotokol 1696–1701, f. eks. fol. 514, 535, 573, 712. Kommissionens imødekommenhed på dette punkt synes til en vis grad at være dikteret af skiftende auditorers lige så skiftende holdninger, jfr. note 59, Jensens skrivelse af 2.11.1752.

som den var imødekommende over for privatmand. Kom man med sin anmeldelse, blev sagen behandlet uden smålig skelen til, om kommissionen nu også var det rette værneting.⁷¹ Fraset denne påtalefase opererede kommissionen imidlertid med en fuldgyldig inkvisitionsproces, en praksis »saagodtsom uden for alle Hans Majestæts Love«. ⁷² Denne praksis er næppe nogensinde blevet formaliseret officielt; men er blot blevet set igennem fingre med, fordi den (som i de øvrige tilfælde, hvor kommissionen åbenlyst overskred sine beføjelser) har tjent den absolutistiske stats formål. Inkvisitionsproces fandtes, som nævnt, allerede inden for den militære strafferetspleje. Med inkvisitionskommissionen fik den pludselig aktualitet i straffesager mod københavnere af civil herkomst.

IV. TREDJE FORLØB. POLITIMYNDIGHEDERNE 1682 OG EFTER

Politimesteren i København

Undtagelsesvis undlod inkvisitionskommissionen selv at dømme afhørte prostituerede kvinder. 10. december 1686, f. eks., er »2 Weibes-Bilder . . . ohne Urtheil dem Policity-Meister übersandt«. ⁷³ Også Københavns politimester spillede således en rolle inden for datidens strafferetspleje. Politimesterembedet blev oprettet i 1682, og i den arbejdsbeskrivelse, instruks, som først forelå hen mod sommeren 1683 (den 23. juni), synes der fra det absolutistiske styres side lagt op til, at politimesteren skulle varetage en række kontrolfunktioner, bl. a. med gader og torve, samt administrativt inddrive allerede fikserede standardbøder for småforseelser. ⁷⁴ Det samme ses repeteret i den følgende og langt mere detaljerede politimesterinstruks (politiforordning) af 5. september 1691. ⁷⁵ Af dette lange katalog over politimesterens opgaver kan nævnes: kontrol med hovedstadsindbyggernes religion og moral; med helligdage og fester; med den offentlige ro og orden; med renovation og sanitet i København; med fremmede og med arbejdsløse.

Nøjagtig som skabelsen af en inkvisitionskommission i 1686 kan ses som statens bevidste forsøg på at »modernisere« strafferetsplejen, da det bestående domstolsystem ikke længere magtede kravene til en bedre sikring af navnlig handelen

⁷¹ Som note 59, under 14.1.1688. F. eks. også LAS inkvisitionskommissionen 1686–1771, justitsprotokol 1696–1701, fol. 38.

⁷² Som note 59, Stubs skrivelse af 18.12.1771, jfr. Jensens skrivelse af 2.11.1752.

⁷³ Som note 59, under datoen. Også LAS inkvisitionskommissionen 1686–1771, justitsprotokol 1696–1701, fol. 38, 531, 574.

⁷⁴ H. Koch, Politimyndighedens oprindelse (1681–1684) – organisation og beføjelser. s. 41–42. ndfr. Jfr. RA DK C 55a, kongelig majestæts resolutionsbog udi Danmark 1675–88, fol. 25v–34v og C 2, dokumenter til kongelig majestæts resolutionsbog udi Danmark, 3.4.1683.

⁷⁵ RA DK C 7, koncepter og indlæg til sjællandske registre 5.9.1691, nr. 145. At den påbudte kommandovej, over *generalfiskalen*, såfremt standardbøderne var uerholdelige, næppe nogensinde fik praktisk betydning ses af det – indrømmet – fragmentariske materiale i RA rentekammeret 39.168, generalprokurør Peder Scavenius' papirer 1663–84 og 39.2, kammerretten, domme og stævninger 1684–92. Om generalfiskalatet og kammerretten: J. Boisen Schmidt, Studier over statshusholdningen i Kong Frederik IV's regeringstid 1699–1730. Kbh. 1967, s. 148–58, navnlig s. 153.

og industriens private ejendomsret, kan politimesterembedets tilsynskomst betragtes under en lignende synsvinkel. Der kan dårligt være tvivl om, at politimesteren var tænkt som en central figur i den praktiske gennemførelse af statens erhvervs politik, som netop i disse år opprioriterede produktionen i manufakturer og fabrikker på bekostning af de gamle laugsorganiserede håndværk.⁷⁶ Af de bagvedliggende begrundelser for overhovedet at oprette embedet ses da også, at politimesteren frem for noget var tænkt som handelens, manufakturernes og fabrikernes politimester.⁷⁷

Til en systematisk belysning af, hvorledes politimesteren i praksis har grebet opgaverne an mellem 1682 og 1701, er simpelthen intet materiale bevaret. For den sags skyld er det ikke engang givet, at han har ulejliget sig med at nedfælde sine dispositioner i skriftlig form.⁷⁸

Overordnede politimyndigheder

Mangler kilderne fra politimesterembedet, findes de til gengæld fra de datidige overordnede politimyndigheder. Fra *politikommissionen*, nedsat i 1681 med så tætte kontakter til det første danske kommercekollegium, at den ligefrem kaldte sig »Commissionen paa Commercij Collegio« eller »Politie Commissionen udi Commercij Collegio«,⁷⁹ eksisterer en enkelt kopibog, 1681–1684. Dog vides kommissionen at have været i funktion endnu i 1687.⁸⁰ Denne kopibog viser, at kommissionen lagde kraftigt op til, at den skulle have status som domstol, »hvor (der) icke (er) proportioneret (pengebøde) efter Personens/: som sig kand forsee:/ Villkor, eller och gandske ingen straf er determineret«. ⁸¹ Skal man tro kopibogen forblev disse tanker på papiret. Kommissionen lagde derimod frem for alt kræfterne i at tilvejebringe reviderede, restriktive artikler for en række københavnske håndværkerlaug – som led i den omtalte nyorientering af den statslige erhvervs politik i laugenes disfavør.

⁷⁶ Om »det store Angreb paa Lavne«, f. eks. Alb. Olsen, Nogle Synspunkter for dansk merkantilistisk Erhvervs politik. Scandia 3, 1930, særlig s. 249–56 (cit. s. 249) og J. Vogelius, Det danske overgangssamfund. Nogle teoretiske aspekter og analytiske konsekvenser. Historievidenskab 10–11, 1977, særlig s. 168–70.

⁷⁷ RA DK C 6 sjællandske registre 24.2.1683, nr. 50. SA politikommissionen, kopibog over kommissionens betænkninger og forslag 1681–84, f. eks. fol. 360. Jfr. H. Koch, anf. arb. I. Dübeck, Købekoner og konkurrence. Studier over myndigheds- og erhvervsrettens udvikling med stadigt henblik på kvinders historiske retsstilling. Kbh. 1978, s. 452–63, 470–72, særlig s. 454–56. T. R. Gurr, Problems and Policies of Urban Public Order. T. R. Gurr, P. N. Grabosky og R. Hula m. fl. (red.), The Politics of Crime and Conflict. A Comparative History of Four Cities. Beverly Hills og London 1977, s. 7; D. H. Bayley, The Police and Political Development in Europe. C. Tilly (red.), The Formation of National States in Western Europe. Princeton N. J., 1975, s. 328–79.

⁷⁸ Jfr. de gentagne henstillinger til politimesteren om at føre protokol: O. Nielsen, Københavns Diplomatarium 7. Kbh. 1886, s. 189; RA DK C 7, koncepter og indlæg til sjællandske registre 5.9.1691, nr. 145, indledningens § 5. Forordning af 22.10.1701, kap. I § 6.

⁷⁹ SA politikommissionen, kopibog fol. 16, 154. Om nedsættelse af kommissionen: RA DK C 46, koncepter og indlæg til kancelliekspeditioner udfærdigede gennem kgl. majestæts eget kammer ved kammersekretær Kaspar Schøller 1680–81, 1683, under 29.10.1681.

⁸⁰ SA kommercekollegiet 1670–1691, resolutionsprotokol 1676, 1680–91, fol. 146v.

⁸¹ SA politikommissionen, kopibog fol. 358.

Det nævnte *kommercekollegium*⁸² var en art handels- og industriministerium. Herfra findes en resolutionsprotokol, der har været i brug først i 1676 og dernæst 1680–91. Da politimesteren i 1688 bad kollegiet agere domstol, indvendte det, at det »ing(en) siddende Ret var«. ⁸³ Alligevel bevidner resolutionsprotokollen, at det var her, at sager, som fulgte af politimesterens kamp for handel og industri, kunne finde deres afslutning. Prostitutionssager ses kollegiet dog aldrig at have fået forelagt. Formelt blev kommercekollegiet tilsyneladende ikke ophævet. Det indstillede blot sit virke i april 1691.

I modsætning til disse to organer var *de tilforordnede ved politiet*, som blev udmeldt i forbindelse med politiforordningen af 5. september 1691, en egentlig domstol.⁸⁴ Denne ret skulle dømme i sager, der var et resultat af politimesterens udøvende, kontrollerende myndighed i hovedstaden. Den sattes af en repræsentant for henholdsvis hofretten, admiralitetsretten, rådstueretten og de 32 mænd (forløber for borgerrepræsentationen) samt af politimesteren. I august 1695 fik de tilforordnede, iøvrigt overlappende med inkvisitionskommissionen, særskilt bemyndigelse til at optage forhør i københavnske tyverisager. Ved samme lejlighed fik også stadsmajoren og en viceadmiral samt i begyndelsen af 1696 yderligere to gehejmeråder sæde i retten.⁸⁵ Allerede 21. juli 1696 blev tyvssagerne imidlertid påny taget fra de tilforordnede,⁸⁶ og samtidig gik domstolen fuldstændig i opløsning. 1697 var den reelt hørt op med at fungere.⁸⁷

I betragtning af, at politimesteren i 1691-forordningen, kapitel III § 1, blandt sine øvrige hverv havde fået til opgave at opspore byens bordeller og bemægtige sig de derværende prostituerede kvinder, var det nærliggende, om han havde indstævnet sådanne sager for de tilforordnede. En bevaret resolutionsprotokol fra retten (1691–1697) afslører, at dette er sket én gang. 6. december 1692 blev »adskillige« kvinder, som stod anklaget for prostitution, sendt til videre forhør hos politimesteren.⁸⁸ Hvor og hvordan sagen fandt sin afslutning, melder retsprotokollen intet om. Vi ved ikke, om politimesteren selv har færdigbehandlet den. Men meget taler for, at det var tilfældet. Det står ikke ganske klart, i hvor vid udstrækning det fra starten var hensigten at tildele Københavns politimester en

⁸² K. Glamann, *Det ældste danske kommercekollegium*. S. Ellehøj, Sv. Gissel og K. Vohn (red.), Festskrift til Astrid Friis. Kbh. 1963.

⁸³ SA kommercekollegiet 1670–1691, resolutionsprotokol ... citat fol. 164v. Se iøvrigt f. eks. fol. 94v–95v, 97r–v.

⁸⁴ RA DK C 7, koncepter og indlæg til sjællandske registre 5.9.1691, nr. 145.

⁸⁵ SA de tilforordnede ved politiet 1691–1697, resolutionsprotokol 1691–97, fol. 102, 126. RA DK C 9, koncepter og indlæg til sjællandske tegnelse 13.8.1695, nr. 207. RA landetaten, krigskancelliet 1679–1763 d, indkomne sager 24.8.1695. RA DK C 8, sjællandske tegnelse 8.2.1696, nr. 25–26. Om beføjelserne til at pådømme tyvssager: RA DK C 9, koncepter og indlæg til sjællandske tegnelse 13.8.1695, nr. 206.

⁸⁶ RA DK C 9, koncepter og indlæg til sjællandske tegnelse 21.7.1696, nr. 187 – iøvrigt en disposition som synes truffet bag ryggen på de tilforordnede, jfr. SA de tilforordnede ved politiet 1691–1697, resolutionsprotokol, fol. 154.

⁸⁷ SA de tilforordnede ved politiet 1691–1697, resolutionsprotokol 23.4.1697 standser indførelserne brat i den uudskrevne protokol.

⁸⁸ Sst., fol. 39.

selvstændig dømmende myndighed.⁸⁹ På den anden side var den første politimester, Claus Rask, i den situation, at hans post var en nyskabelse og tilmed så løst defineret, at han i vid udstrækning selv havde hånd i hanke med den konkrete udformning. Og netop når det gjaldt at sikre sig beføjelser, forekommer samme Claus Rask at have været hæmningsløs. Således må han i 1687 indkassere en kraftig »næse« for uberettiget at have forgrebet sig på straffesager, som ellers sorterede under bytingets ressort.⁹⁰

Hvad angår specielt prostitutionssager, har politimesterens virke som dommer nok hvilet på et mere formaliseret grundlag. 30. oktober 1683 havde han forhørt sig, om ikke de arbejdsløse kvinder og mænd, hans betjente arresterede rundt om i hovedstaden, måtte »leveres« til henholdsvis Spindehuset og hæren.⁹¹ Hvad han ønsker sig her, er en aktiv rolle i kampen mod lediggang, ørkesløshed og betleri. Med andre ord i den absolutistiske stats kamp mod det potentielle tyveri. Han henvendte sig ikke forgæves. Med forordning af 29. april 1684 fik han carte blanche til at straffe kvindelige løsgængere som ønsket, ifald de ignorerede et tilhold om at begive sig i fast tjenesteforhold.⁹² Blandt disse løsgængere kunne han givetvis rubricere de prostituerede kvinder.

Selv om politimesteren således fik albuets vej til at administrere bestemmelserne i denne 1684-forordning, var dét dog ikke ensbetydende med, at han samtidig erhvervede eneret på at behandle sådanne sager. Domstole som byting og rådstueret dømte, som det er set, fortsat i prostitutionssager, omend i begrænset omfang. Ved inkvisitionskommissionen var de derimod relativt hyppigt forekommende. I disse år synes forholdet i realiteten at have været det, at de københavnske politi- og domsmyndigheder »konkurrerede« om prostitutionssagerne. Denne kaotiske dobbeltadministration ses f. eks. i al sin tydelighed i de par sager, som kom under rådstuerettens pådømmelse. Her havde inden da – udover bytinget – både vagtmester, underfoged, byfoged og politimester været involveret. Først med politiforordningen fra 1701 forelå den éntydige situation. Fra da af var prostitutionssagerne i København udelukkende en politiopgave.⁹³

⁸⁹ H. Koch, anf. arb., ndfr., s. 44–45.

⁹⁰ RA DK C 8, sjællandske tegnelse 7.8.1687, nr. 320, jfr. samme, 5.4.1687, nr. 142. Også f. eks. LAS notarius publicus i København, notarialprotokol 1699–1701, fol. 203v–204r.

⁹¹ RA DK C 7, koncepter og indlæg til sjællandske registre 29.4.1684, nr. 122, politikommissionens skrivelse af 28.11.1683.

⁹² S.st. O. Nielsen, *Kjøbenhavns Historie* 5. Kbh. 1889, s. 487–88 giver en divergerende forklaring på forordningens tilblivelseshistorie. Bestemmelsen synes tildels kalkeret over reskript af 11.7.1682 til magistraten i København om vagtmesterens forpligtelser.

⁹³ Ved forordning af 24.9.1708 om fattigvæsenet pålægges dettes personale i lighed med politiet at lade »Horer og liderlige Qvindfolk« pågribe samt at indsætte dem i Spindehuset, jfr. kap. I § 24 i forordningen og RA DK D 43, bilag til forordning om betlere i Danmark 1708, 24. sept. sjæll. aab. brev nr. 182. Vel er kilder, som kunne give indblik i *de kommitterede ved Silkehusets* dømmende virke i forlængelse af 1708-forordningen, ikke bevaret. Men skal man tro fattigvæseninspektør Hempels redegørelse fra 13.4.1769 har der ikke fra fattigvæsenets side været nogen nævneværdig indsats som sædelighedspoliti, jfr. SA fattigvæsen 128, 1708–1846 fattigvæsenets styrelse.

Under- og overpolitidomstol 1701

Politiforordningen af 22. oktober 1701 blev det afgørende vendepunkt i forbindelse med behandlingen af de københavnske prostitutionssager i det 17. og 18. århundrede. I kapitel III § 1 pålægges politimesteren til enhver tid at holde byen renset for bordeller og prostituerede kvinder.⁹⁴ Et langt stykke ad vejen var dette blot en afskrift af, hvad 1691-forordningen havde bestemt. Ny var til gengæld en tilføjelse om, hvad det var for en instans, der skulle pådømme sådanne sager: nemlig en nydannet *politiret*. Herefter kunne ingen være i tvivl. Prostitutionssagerne havde definitivt fået karakter af politisager. Denne gruppe af sager, der bevidst var udeladt af Danske Lov, fordi den skulle kunne files til og føres ajour efter behov,⁹⁵ defineredes noget upræcist som

slige Justits-Sager, hvorved en god Orden og Skik i Stæderne og paa Landet, saavel i den private, som publice Oeconomi og Beqvemmelighed ved Love og Anordninger dirigeres til Rigets almindelige Fordeel, og som behøver en prompte Justitz.⁹⁶

Efter 22. oktober 1701 befandt prostitutionssagerne sig i politisagernes store rodekasse, og domskompetencen var placeret ét enkelt sted, hos politiretten.

I denne, der i lighed med inkvisitionskommissionen, kommissionsdomstolen på Holmen og de tilforordnede ved politiet var en *kombineret* ret, med dommere taget fra byens øvrige domstole,⁹⁷ var politimesteren ikke fuldgyldigt medlem, som han havde været af de tilforordnede. Han placeredes nærmest som offentlig anklagemyndighed, under politirettens opsyn og kontrol.⁹⁸ Som modvægt fik politimesterembedet til gengæld tillagt en selvstændig domsmyndighed i sager af mindre end 2 rigsdalers »værdi« – d.v.s. hvor der forventedes dom til »Bøder for Forseelser imod Politie (forordningerne), som ej overgaae 4 Lod Sølv Værdi«.⁹⁹

⁹⁴ Om forordningens tilblivelse: RA DK C 8, sjællandske tegnelser 20.1.1700, nr. 27. A. Nissen, Ole Rømer. Et Mindeskrift. Kbh. 1944, s. 139; A. V. Nielsen, Ole Rømer. En Skildring af hans Liv og Gerning. Aarhus 1944, s. 166; O. Nielsen, Kjøbenhavns Historie 5. Kbh. 1889, s. 491–93.

⁹⁵ Danske Lov 1683, s. ci. Jfr. V. A. Secher og Chr. Støchel, Forarbejderne til Kong Kristian Vs Danske Lov 2. Kbh. 1893–94, s. 567.

⁹⁶ Chr. Klarup, Forordningen om Politiets Administration af 22 October 1701 igiennemgaaet og henviist til Loven og Forordningerne 1. del, Kbh. 1777, s. 29. At politisager i praksis i det 18. århundrede defineredes som de straffesager, der ikke var medtaget i Danske Lov, se f. eks. LAS Københavns politiret, 1. protokol, domprotokol 1792–93, fol. 97 og 2. protokol, domprotokol 1792–94, fol. 126–27. Også: A. H. Pedersen, anf. arb., s. 249; N. Wester, Kungliga Politi- och brandkommissionen. Studier rörande Stockholms stads politiväsen under 1700-tallet. Sthlm. 1946, s. 4–5.

⁹⁷ 1 gehejmeråd, 1 admiral, 1 overordnet befalingsmand fra garnisonen, 1 repræsentant for hhv. hofretten, admiralitetsretten, magistraten og de 32 mænd (kapitel I § 2).

⁹⁸ Kr. Hvidt, Politimester og politiret i København. Et bidrag til studiet af enevældens retspleje. Afhandlinger om arkiver ved Rigsarkivets 75 års jubilæum. Kbh. 1964, s. 88.

⁹⁹ Forordningens kapitel I § 4. En analog regel er fortsat gældende jfr. B. Gomard, Studier i den danske straffeprocess. Kbh. 1976, s. 44. Også: Betænkning nr. 825. Betænkning om retternes kompetence og arbejdsform i straffesager, Kbh. 1977, s. 55.

Fra politiretten eksisterer intet materiale fra tiden mellem 1701 og 1708. For politimesterens domstol, den såkaldte *politikammerrets*, vedkommende skal man helt hen i midten af 1770'erne, før domsakter er bevaret systematisk; så hvorledes politiret og politikammerret i det daglige har fordelt sagerne imellem sig, kan ingen vide med sikkerhed. På den anden side var det næppe hensigten, at beløbsrammen på de to rigsdaler skulle efterleves slavisk. Taksten var snarere sat for at markere skellet mellem de »småtterier«, politimesteren skønnede, det var resourcespild at ulejlig den kollegiale politiret med, og de mere »betydningsfulde« politisager. Hvad der var hvad, var politimesterens uregulerede skøn i hans egen skab af anklagemyndighed.

Uanset at 1701-forordningen egentlig havde bestemt, at sager om prostituerede kvinder skulle afgøres ved politiretten, har politimesteren utvivlsomt hurtigt gjort det til fast praksis, at sådanne sager faldt i den kategori, som han selv sluttede ved politikammerretten. At dette ihvertfald blev tilfældet efter 1708 er velbevidnet: 1708 blev politiretten fusioneret med det i 1704 genoplivede kommercekollegium.¹⁰⁰ Derved blev den til et *politi- og kommercekollegium*, der, som Kristian Hvidt siger, var »et af enevældens mærkeligste amfibier, der både var et forvaltningsorgan og en domstol, og sammenblandede lokal- og centraladministration«. ¹⁰¹ Politi- og kommercekollegiet blev i årenes løb en afvitaliseret institution. Ved vakance blev der ikke beskikket nye dommere,¹⁰² og i 1731 blev det til slut overdraget Københavns magistrat at beklæde retten sammen med en af stadens 32 mænd.¹⁰³ De følgende 40 år, indtil kollegiet gik ind i 1771, bestred magistraten og denne ene »borgerrepræsentant« ikke blot det tidligere kollegiums opgaver, men videreførte også dets navn. Fra kollegiet findes idag blandt andet en række dom- og voteringsprotokoller, som ubrudt belyser dets virke som politidomstol op gennem 1700-tallet, fra 1708 til 1771.¹⁰⁴ På basis heraf kan med sikkerhed fastslås, at kollegiet almindeligvis *ikke* sad til doms over prostituerede kvinder. Dét forekom kun, når politimesterembedet samtidig iværksatte tiltale efter Danske Lovs rufferi- og bordelparagraffer. Modsætningsvis må sluttes, at politimesteren i praksis så stort på 1701-forordningen og selv afgjorde disse sager – hvilket også bestyrkes af

¹⁰⁰ SA kommercekollegiet 1704–08 & politi- og kommercekollegiet 1708–31, dom- og voteringsprotokol 1704–16. A. E. Christensen, anf. arb., s. 140. J. Boisen Schmidt, anf. arb., s. 242. G. N. Kringelbach, Den civile Centraladministration 1660–1848. Meddelelser fra Det Kongelige Gehejmearkiv og det dermed forenede Kongerigets Arkiv 1886–88, Kbh. 1889, s. 163–64.

¹⁰¹ Kr. Hvidt, anf. arb., s. 88.

¹⁰² F. eks. RA DK D 19, koncepter og indlæg til sjællandske registre 10.03.1725, nr. 60, udateret skrivelse underskrevet Møller m. fl. fol. 18. SA politi- og kommercekollegiet 1708–31, domssager ca. 1712–28, lægget »Sag om Rufferi 1724–25«, Bangs skrivelse af 5.5.1724, pkt. 2. Jfr. dom- og voteringsprotokollerne.

¹⁰³ RA DK D 19, koncepter og indlæg til sjællandske registre 5.1.1731, nr. 5. RA DK D 21, koncepter og indlæg til sjællandske tegnelse 5.1.1731, nr. 5.

¹⁰⁴ SA kommercekollegiet 1704–08 & politi- og kommercekollegiet 1708–31, dom- og voteringsprotokoller 1704–31; SA politi- og kommercekollegiet 1731–71, domprotokoller 1731–71.

andet, spredt materiale.¹⁰⁵ Urokkelig på dette punkt er i al fald politikammerets egen statistik over den formelle prostitutionsbekæmpelse i København mellem 19. september 1726 og 5. marts 1728. Denne statistik, der er bevaret i centraladministrationens arkivalier, er sammenstillet på baggrund af de nu tabte protokoller fra politikammerretten. Af i alt 77 truffne afgørelser vedrørende prostituerede kvinder er alene de 4 truffet af politi- og kommercekollegiet – og altid hvor der tillige står en bordelværtinde eller rufferske under anklage.¹⁰⁶ De resterende 73 afgørelser er undtagelsesløst truffet ved politikammerretten ved politimesterkendelse eller -resolution.¹⁰⁷

Ved denne étmandsdomstol ekspederedes sagerne med et minimum af formalitet, som på samleband, med inkvisitorisk proces (dog uden tortur) og med politimesteren i den altfavnende rolle som udøvende myndighed, anklagemyndighed, undersøgelsesleder og dommer. Et lapidarisk politiforhør, hvor vidneførsel hørte til undtagelserne, hvor forsvarsadvokater var forment adgang; dernæst faldt afgørelsen for prompte at blive eksekveret.¹⁰⁸

V. STRAF

Fra V. A. Sechers mikroskopering af de københavnske byfogedregnskaber mellem 1624 og 1663 vides, at der på daværende tidspunkt kunne anvendes frihedsstraffe

¹⁰⁵ O. Nielsen, *Kjøbenhavns Diplomatarium* 5, Kbh. 1882, s. 797: Politimester Rømers indberetninger til kongen. RA DK D 21, koncepter og indlæg til sjællandske tegnelse 5.2.1714, nr. 30, politimester Ernsts skrivelse af 28.1.1714. LAS Sjællands stifts bispearkiv VII. B indkomne sager til direktionen for fattigvæsenet, »Extract af Directeurernes for det Fattiges Væsen i Dannemarck Resolutioner«, under 7.3.1718.

¹⁰⁶ RA DK D 21, koncepter og indlæg til sjællandske tegnelse 14.6.1728, nr. 372, »Specification paa de Qvinde Mennsker som siden tiltrædelsen af mit Allernaadigst anbetroede Politie-mester Embede og til Dato udi berygtede og fordægtige slemme Huuse ere paagrebne, og derefter paa Raadstuen, og i Stadens Arrest Huus Arresterede«. Ifølge listens egne talopgivelser drejer det sig om 79 afgørelser. Men ud for nr. 39 ved 2. protokol er medtaget 2 kvinder. Der er således tale om ialt 80 afgørelser. Heraf dømmes 3 kvinder som bordelværtinder/ruffersker: A. Witkops (listens nr. 4 ved 2. protokol), jfr. SA politi- og kommercekollegiet 1708–31, dom- og voteringsprotokol 1726–30, fol. 5; N. M. Johansdatter (listens nr. 26 ved 2. protokol), jfr. anf. st., fol. 19v, hvor fornavnet dog er Kirstine, ikke Ninne; M. Poulsdatter (listens nr. 27 ved 2. protokol), jfr. anf. st., fol. 18v–19r, hvor fornavnet dog er Maren, ikke Maria. Tilbage bliver 77 afgørelser vedrørende prostituerede kvinder. De fire af disse er truffet ved politi- og kommercekollegiet: M. Jørgensdatter (listens nr. 2 ved 2. protokol), jfr. SA politi- og kommercekollegiet 1708–31, dom- og voteringsprotokol 1723–26, fol. 270v–271r; M. Mortensdatter, C. Nielsdatter og J. Poulsdatter (nr. 28–30 i listen under 2. protokol), jfr. SA politi- og kommercekollegiet 1708–30, dom- og voteringsprotokol 1726–30, fol. 18v–19r.

¹⁰⁷ Om politimesterkendelse eller -resolution, f. eks.: SA politi- og kommercekollegiet 1708–31, domssager 1725, 1727, 1729–30, stævning af 10.2.1730 (politifiskal Hjorth mod C. Anthonisen m. fl., udskrift af politikammerets protokol 8.12.1729). SA kommercekollegiet 1704–08 & politi- og kommercekollegiet 1708–31, dom- og voteringsprotokol 1704–16, dom af 13.5.1711 (Hans Brants enke m. fl.).

¹⁰⁸ F. eks. RA DK generalprokurøren 4 b, dokumenter generalprokurørembedet vedkommende 1749–52, Torms skrivelse af 13.12.1751. Om procesformen: E. Hoeck, anf. arb., s. 355.

over for prostituerede kvinder. Dels kunne de fængsles på vand og brød, dels kunne de modtage dom til Spindehus.¹⁰⁹ Med dette Spindehus var der allerede i det 17. århundrede blevet introduceret den straf type, som senerehen, i det 18. århundrede, skulle blive den altdominerende over for bl. a. prostituerede kvinder. Men i 1600-tallet var de hyppigst forekommende straffe i disse sager endnu af en ganske anden natur. Der idømtes beskæmmende straffe som f. eks. udstilling i gabestok/halsjern;¹¹⁰ og der anvendtes forvisningsstraffe.¹¹¹ Til eksemplificering af denne sidste type, og ikke mindst det dermed forbundne ceremoniel, er overleveret en beretning fra juli 1629:

Foran vore vinduer paraderede om eftermiddagen tre fede, hvide skøger, der var nøgne til bæltstedet. De var bundet sammen, og de blev drevet af sted af en bøddel med ris i hånden. Han gik rundt og viste dem frem på byens gadehjørner . . . Da bøddlen nåede frem til vores logis, lagde han ekstra kraft og iver i at piske disse stakkels piger.¹¹²

Det centrale ved en sådan straf er helt klart, at staten demonstrativt »bemejstiger seg den dømtes kropp for å stille den til skue – merket, beseiret, knust«.¹¹³ Endnu klarere kommer dette frem ved den almindeligst anvendte straf over for prostituerede kvinder i 1600-tallet: den lemlæstende kagstrygning.¹¹⁴

Danske Lov opererede som nævnt med to slags straf for prostitution. På den ene side kagstraf. På den anden side Spindehus. Derved rummer loven elementer af både gammelt og nyt. For de lemlæstende straffe var på vej mod forældelse. Frihedsstraffene, derimod, tenderede mod at blive de dominerende med deres bedste udnyttelse af de indsattes arbejdskraft og deres resocialiseringsideologi. Danske Lov skriver sig derfor midt ind i den proces, hvorunder »den diskrete, legemlige tvang av den isolerte fange erstattet den representative, sceniske, tegn-bærende, offentlige, kollektive modellen«.¹¹⁵ Det synes som om, at fængsel og indespærring vandt terræn i takt med, at fabrikker og manufakturer konsolideredes som produktionsform; at udviklingen i straffepraksis løb parallelt med, at produktionssystemet ændrede karakter og samfundet »kommercialiseredes«.¹¹⁶ Gennem det 18. århundrede kom Spindehuset da også til at stå stedse mere centralt inder for strafferetsplejen – ikke alene som strafreaktion over for prostitution, men som

¹⁰⁹ V. A. Secher, *anf. arb.* (1911–12), s. 289, 291, 294.

¹¹⁰ *Sst.*, s. 132.

¹¹¹ *Sst.*, s. 272, 274.

¹¹² *Les Voyages de Monsieur Des Hayes, Baron de Covrmesvin en Dannemarc. Enrichi d'Annotations Par le Sieur P.M.L.*, Paris 1664, s. 68–70: »L'apresdinée passerent devant nos fenestres trois garces grasses & blanches nués jusques à la ceinture, attachées ensembles & conduites par un bourreau les verges à la main, qui alloit leur montrer les carrefous de la ville . . . Quand le bourreau fut devant nostre logis, il redoubla sa force & son courage pour fustiger ces pauvres filles«.

¹¹³ M. Foucault, *anf. arb.*, s. 53. Norsk oversættelse: *Overvågning og straf. Det moderne fængselsvæsens historie*, Oslo og Kbh. 1977, s. 47.

¹¹⁴ H. Matthiessen, *anf. arb.*, s. 41–54.

¹¹⁵ M. Foucault, *anf. arb.*, norsk oversættelse s. 121.

¹¹⁶ M. Foucault, *anf. arb.*, særlig s. 29–30. G. Rusche og O. Kirchheimer, *Punishment and*

en generel strafreaktion over for alle, der ikke godvilligt efterkom den absolutistiske stats krav om disciplin, fast arbejde og korrekt anvendelse af tiden. På Spindehuset tilstræbtes disse færdigheder indlært under tvang og kasernerung. Efter denne dressur, lød teorien, skulle de være klar til at glide ind på deres plads på arbejdsmarkedet.¹¹⁷

I tiden mellem Danske Lov fra 1683 og politiforordningen af 1701 er både kagstraf og spindehusstraf i anvendelse over for prostituerede kvinder i København. De synes brugt mere eller mindre i flæng i denne overgangsfase. Byting og rådstueret dømmer til såvel kagstrygning som Spindehus.¹¹⁸ Også inkvisitionskommissionen fremviser et janusansigt: På den ene side forvisningsstraffe, beskæmmende straffe til gabestok/halsjern og lemlæstende straffe i form af piskning med ris, *Ruthen*, hvor de militære bødler, stokkeknægtene, kom i arbejde. På den anden side er omkring halvdelen af de afsagte domme ved kommissionen over prostituerede kvinder mellem 1696 og 1701 domme til Spindehus – enten tidsubestemt eller med en ved dom fastsat varighed på mellem 6 måneder og 3 år.¹¹⁹

Allerede fra første færd, da politimesterembedet i 1684 fik magt som det havde agt i sager vedrørende lediggang og arbejdsløshed, er det uløseligt forbundet med indespærring og Spindehus. I tiden mellem 1701 og 1770'erne er det arkivalske materiale fra politikammerretten spinkelt. Ikke desto mindre fremgår det, bl. a. af den tidligere omtalte statistik over prostitutionssager 1726–28, at politimesteren i kraft af sine uregulerede beføjelser kunne gribe til mildere straf end spindehusstraf. Således forekommer advarsler og tilhold samt i yderst sjældne tilfælde formuestraf. Samtidig fremgår det imidlertid med al ønskelig tydelighed, at spindehusstraffen var altdominerende.¹²⁰

VI. SLUTNING

Udviklingen inden for behandlingen af de københavnske prostitutionssager på de sidste stadier i overgangsfasen fra samfundets til statens retspleje er hermed fulgt til ende. Den offentlige retsforfølgning havde til slut besejret den private fuldstændig og aldeles. Ønskede privatmand efter 1701 rejst påtale, gik vejen uvægerligt over Københavns politimester i form af en politianmeldelse. Den inkvisitoriske proces havde totalt fortrængt den akkusatoriske. Også straffene havde undergået en radikal »modernisering«.

Hele denne metamorfose er et spørgsmål, som forlængst er blevet taget op i dansk retshistorie, hvor den imidlertid gerne ses tidsfæstet ret så håndfast til

Social Structure. New York 1939, f. eks. introduktionen s. 6–7.

¹¹⁷ G. Rusche og O. Kirchheimer, anf. arb., s. 42.

¹¹⁸ Som note 17.

¹¹⁹ Som note 63.

¹²⁰ RA DK D 21, koncepter og indlæg til sjællandske tegnelser 14.6.1728, nr. 372, »Specification«. Undtagelsesvis kendes fra 1723 et eksempel på, at politi- og kommercekollegiet i en bordelsag har dikteret gabestokstraf til en prostitueret kvinde, jfr. SA politi- og kommercekollegiet 1708–31, dom- og voteringsprotokol 1716–23, fol. 259.

midten af 1700-tallet, eller helt inde i det 19. århundrede.¹²¹ Godtnok er prostitutionssagerne kun en enkelt lille brik i et kompliceret mønster. Alligevel peger denne undersøgelse af lovgivning og praksis i sådanne sager ved overgangen fra det 17. til det 18. århundrede umiskendeligt i retning af, at processen i allerhøjeste grad var godt accelereret allerede da. Allerede på dette tidspunkt demonstrerede den absolutistiske stat sine umådelige rettigheder over for den enkelte undersåt. Og allerede på dette tidspunkt kunne de selv samme undersåtter føle forandringerne inden for strafferetsplejen som en uheldssvanger og truende udvikling.¹²²

¹²¹ D. Tamm og J. Ulf Jørgensen, anf. arb., om straffeprocessen s. 75–80 med fyldige litteraturhenvisninger, særlig s. 77–78. Om udviklingens start allerede i middelalderen se dog: H. Matzen, Forelæsninger over den danske Retshistorie. Offentlig Ret 3: Strafferet. Kbh. 1895, s. 13–46, særlig s. 13–22. Om inkvisitionsprocessen i tyvssager: L. Ravn, U hjemmet besiddelse i DL 6. Bog 17. Kapitel. Tyvssagernes behandling efter loven og forordningerne 1–2, Københavns Universitet, kriminalistisk instituts stencilserie nr. 2. 1978, s. 1–24, særlig s. 23–24.

¹²² F. eks. LAS notarius publicus i København, notarialprotokol 1699–1701, fol. 154v–155r.

Summary:

“COMMUNITY LAW” AND “STATE LAW”

Laws and law-enforcement in cases of prostitution in Copenhagen at the end of the 17th and the beginning of the 18th centuries

This is a first attempt to use the extensive, though not fully intact, police and court archives from the Danish capital on the eve of the 18th Century in order to draw a rough sketch of the penal code at that time.

One kind of offense, cases of prostitution, is chosen to serve as a thread through the then existing labyrinth of courts and magistrates. Courts of the first instance as well as courts of appeal existed side by side in ample numbers. As a rule rank and privilege were the criteria whereby any single member of the urban society would find his proper venue. On the one hand cases of prostitution occurred in relatively limited numbers and accordingly they can be used without recourse to automatic adaptation. On the other hand such cases may serve as an approach to the concepts of community law and state law developed by Bruce Lenman and Geoffrey Parker from the Scottish St. Andrew's University in a project on crime in Early Modern Europe.

The transition from community law to state law was a long and complicated process that stretched over many years of European history, contemporary with the emergence and consolidation of Crown and State, gradually taking on the shape of the Absolutist State (in Denmark from 1660). At the outset of this process community law reigned. Eventually, state law prevailed. These two kinds of law were basically different. In the case of community law prosecution was a private matter whether it be a civil or a criminal suit. Whoever wanted to litigate must himself defray legal expenses. In the case of state law the situation was different as prosecution was attended to by a body of professionals who prosecuted *ex officio* and who were employed by the state.

In the case of community law criminal cases were dealt with in accordance with the principle of *accusatio*. That is, the accused faced his accuser in open public as two equal

parties. In the case of state law such criminal cases were dealt with in accordance with the principle of *inquisitio*, whereby the accused, instead of being a party, became an anonymous ward, subject to the court's scrutiny. The proces of *inquisitio* is associated with practices such as torture and Star Chamber proceedings.

Community law set punishments characterized by barbaric execution, hangman, blood and drama. On the other hand these punishments were rarely practised as common man in preindustrial Europe as a rule was a "reluctant prosecutor". Litigation being a private matter meant that a criminal suit was not tried in court unless the accuser found it worthwhile, or simply could afford, to invest in the court costs which were precondition that the apparatus was set in motion. As a result, a courtcase became the ultimate step, a means taken when all other possibilities for the less expensive, or free, out-of-court-solution had failed. And if a criminal suit nevertheless was taken to court it oftentimes happened that mercy prevailed instead of adherence to the letter of the law. State law viewed things differently. A growing number of cases were prosecuted *ex officio* by a likewise better organized prosecutorial and judicial system. Punishment was not barbaric but instead distributed with merciless, almost mechanical, precision.

When one looks into the cases of prostitution in Copenhagen, it can on the basis of the still existing legal documents be proven how these kinds of cases in the run of eighteen years between 1683 and 1701 were moved from the realm of community law to the realm of state law. A police code of 1701 indicates that prosecution *ex officio* had totally prevailed over private litigation. If one wished, after this date, to have a case of prostitution tried, without exception he had to address himself via the Chief Commissioner of police in Copenhagen, whose office was established in 1682. Furthermore, the Chief Commissioner was himself empowered to prosecute and pass sentence in such cases.

The procedure of *inquisitio* had totally substituted the procedure of *accusatio*. Punishment, too, had undergone a radical »modernization« in that crippling punishment was clearly becoming out-of-date, while imprisonment became the rule with its conscious exploitation of the prisoners' labour and its ideology of rehabilitation.